

Написане лишається

Цього року минає 120 літ з часу, коли Михайло Грушевський, успішно закінчивши магістратуру Київського університету, прибув на роботу до Львова. Як недовезі виявилось, ця подія не лише стрімко й рішуче змінила приватне життя окремої людини, а й стала поворотним пунктом у суспільному розвитку всієї України. Про масштаб і значення діяльності М. Грушевського історики й культурологи сказали чимало – практично кожна праця про нього не оминає знакового 1894 р. Наш часопис вважає за необхідне відзначити цю знаменну дату наступною публікацією.

Галина Бурлака

УДК 801.82

НЕВІДОМИЙ СПОГАД ПРО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Публікація вводить у науковий ужиток виявлений в архіві матеріал про знайомство й подальші взаємини Михайла Грушевського з Григорієм Коваленком-Коломацьким. Спілкування цих активних учасників українського руху висвітлює тогочасний історичний контекст, культурне й наукове середовище, а отже, доповнює наші знання про розвиток українства в кінці XIX – на початку XX століть.

Ключові слова: мемуари, переклади, український рух кінця XIX – початку XX ст.

Halyna Burlaka. The unknown memory about Mykhailo Hrushevsky

The publication introduces into scientific use the materials found in an archive regarding the acquaintance and subsequent relationship of Mykhailo Hrushevsky and Grygoriy Kovalenko-Kolomatsky. The correspondence of these active members of the Ukrainian movement throws light upon the historical context of that time, cultural and scientific environment, and thus adds to our knowledge of the development of Ukrainian nation in the late 19th – early 20th centuries.

Key words: memoir, translations, the Ukrainian movement of the late 19th – early 20th centuries.

У фонді журналу “Літературно-науковий вістник” зберігається цікавий досі не публікований текст Григорія Коваленка-Коломацького (1867–1938) “Дяка робітникам щирим!”¹. Це спогад про знайомство автора з Михайлом Грушевським, яке сталося 1897 р. На той час Г.А. Коваленко служив канцеляристом Управління державного майна у Владикавказі, однак жваво цікавився українським громадським і культурним життям. У березні 1897 р. майбутній письменник, журналіст і громадський діяч написав першого листа М. Грушевському до Львова², де поставив цілу низку запитань про галицькі справи. Не зважаючи на свою зайнятість, М. Грушевський

¹ Коваленко-Коломацький Г. Дяка робітникам щирим! (Уривки зі споминів) // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім Т.Г. Шевченка НАН України. – Фонд 78 (“Літературно-науковий вістник”). – Од. зб. 276. – 3 с.

² Коваленко-Коломацький Г. Лист до М. Грушевського від 29 березня 1897 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 536. – С. 1. У цій архівній справі зберігається ще 25 листів Г. Коваленка-Коломацького (його листування з М. Грушевським тривало до 1912 року). До цієї ж добірки помилково приєднано два листи (С. 48-49, 53-56) іншого Коваленка – Григорія Олексійовича (1868–1937). Це український письменник, журналіст, історик, етнограф, художник, громадський діяч, репресований у 1937 році (друкувався під псевдонімами Грицько Коваленко, Гр. Ков., Г. К., Гр. Вільний, К. Вільний, К. В., Гр. Липняцький). Також цікавився біологією (про це його захоплення, зокрема, свідчить лист до М. Грушевського від 21 грудня 1911 р.).

не лише докладно відповів на лист¹, а ще й запросив свого нового кореспондента до особистого знайомства під час літніх канікул, коли історик планував приїхати до батьків у Владикавказ. Так відбулася перша зустріч М. Грушевського з Г. Коваленком-Коломацьким, їхнє спілкування тривало й далі багато років.

Невеличкі спогади, як видно з дописки наприкінці, були переслані для публікації у якомусь збірнику. Той факт, що вони збереглися серед паперів “ЛНВ”, наводить на думку про те, що члени редакції журналу були причетні до підготовки цього збірника, а самий зміст і пафос тексту переконують, що йдеться про збірник на пошану М. Грушевського.

Залишалася одна загадка – це датування автографа; дата написання зазначена автором так: 1918/105. На перший погляд це можна прочитати як 5 січня 1918 р. Про який збірник могла бути мова у той буремний час? Та й нагоди, – наприклад, ювілею – для якогось особливого пошанування М. Грушевського на той момент не було. Реалії тексту, насамперед слова автора, що він перебуває у казармі в Одесі, готуючись до “воєнної мукомольні”, дають виразну підказку: йдеться про період російсько-японської війни (тривала з 8 лютого 1904 до 27 липня 1905 р.). Г. Коваленко-Коломацький – на той час 37-річний службовець статистичного бюро у Херсоні – був мобілізований до війська як резервіст. Офіційна хроніка військових дій свідчить: навесні 1905 р. з Одеської військової округи на фронті Далекого Сходу було перекинута 15-ту піхотну дивізію та 4-ту стрілецьку бригаду, але вони прибули по завершенню бойових дій. Поки солдати доїхали, війна закінчилася поразкою Росії. Як відомо, ця програтна війна стала однією з вагомих причин виникнення революційної ситуації у країні.

Отже, дату спогадів потрібно читати як 18 січня 1905 р. Такий спосіб написання дати – коли перші дві цифри року ставилися перед числом і місяцем, а наступні дві – після, нерідко вживали у кінці ХІХ – на початку ХХ століть. Це коригування дати дає можливість висунути правдоподібну версію появи цих спогадів.

Восени 1904 р. виповнювалося 10 літ із часу, коли молодий магістр Михайло Грушевський прибув із Києва до Львова й у місцевому університеті очолив кафедру “всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи”. Із молодечим завзяттям готував він курс лекцій з історії України, а водночас “вів публічні виклади, взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім товаристві імені Шевченка, перейняв на себе редакцію “Записок” <...>, зреформував їх з щорічника на кварталник, потім двомісячник, сам давав до них багато праць, справоздань і рецензій, а поруч них заложив (1895) в Товаристві інші, спеціальні публікації...” [2, 201-202]. Напружена творча праця і суспільно-політична діяльність М. Грушевського не усіма була сприйнята схвально, але більшість, без сумніву, розуміла важливість такої діяльності й високо цінувала ініціативність, працьовитість, високий науковий рівень, чітку й активну громадянську позицію, організаторські здібності молодого професора.

Учні і прихильники М. Грушевського зініціювали відзначення 10-ліття перебування його у Львові виданням ювілейного збірника [6], куди увійшли статті з історії, літературознавства, етнографії. Однак, як це звичайно буває, із різних причин не всі матеріали, які призначалися до збірника, потрапили до нього. Зокрема, на наше переконання, саме для цього видання писався спогад Г.А. Коваленка-Коломацького “Дяка робітникам щирим!”, який до цього часу не публікувався.

Як сказано у передмові до збірника, матеріали почали збирати 1904 р., планувалося видання 1905, проте через низку причин вийшло аж 1906 р. Відлуння деяких із тих обставин знаходимо, наприклад, у листуванні Івана Франка з

¹ *Грушевський М.* Лист до Г.А. Коваленка від 6 травня (24 квітня) 1897 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 134. – № 27. Лист написано рукою Марії Сильвестрівни (дружини М. Грушевського), лише дописка у тексті та заключна фраза, підпис і дата – власноруч М.С. Грушевського. Всього у цій добірці 15 листів М. Грушевського (№ 27-41; 1897-1899 рр.). До речі, й у цьому архівному описі помилково “переплелися” два Коваленки: у фонді 134 під № 85 зберігається біографія не Григорія Андрійовича, а Григорія Олексійовича Коваленка.

Володимиром Гнатюком. Обидва вони входили до спеціально створеного комітету¹, чіми заходами й готувалася книжка. У листі від 29 липня 1905 р. І. Франко, який на той момент ще був у Львові, а В. Гнатюк вже відпочивав у Криворівні, побіжно згадав про підготовку цього видання: “Наук[овий] збірник” складається, але я не бачив іще нічого” [7, 270]. Що мова йде саме про збірник, присвячений М. Грушевському, переконуємося з відповіді В. Гнатюка від 15 серпня: “Що чувати з “Наук[овим] збірником”? Я казав, аби мені прислали з нього одну коректу, але дотепер не дістав ні одного аркуша, тому й не знаю, чи складають його, чи ні. Кримський написав філологічну статтю з історії нашої мови під назвою “Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів” [6, 91-153]. Тому що вона підходить на початок, а Кримський хоче скоригувати її ще перед від’їздом до Москви, куди мусив би задля неї возити цілу купу книжок, то він просить, аби її зараз зложено і видрукувано. Прошу проте повідомити мене, чи може він рукопис прислати і чи вискладають його зараз, а я повідомлю його про те. Я маю в себе три історичні праці до збірника: Коренця, Целевича і Крип’якевича². Я хотів післати їх Томашівському до перегляду, але він не відписує мені на картку, вислану до Бережан, а я не знаю, де він обертається, і праці стоять” [1, 145]. Через два тижні – 2 вересня, коли В. Гнатюк вже повернувся до праці у Львові, а І. Франко поїхав до Берегомету³, листівка В. Гнатюка свідчить про намагання пришвидшити видання збірника: “Прошу написати, де лежить праця про Наливайка, бо її зараз мусять складати тому, що інакше “Н[ауковий] збірник” не вийшов би сього року” [1, 145]⁴. І. Франко відповів одразу (4 вересня): “Скрипт “Наливайка” лежить у салоні на столі біля рога” [7, 274], але, мабуть, виникли ще якісь перепони, і збірник вийшов таки у 1906 р. Ще 15–20 січня 1906 р. на засіданнях історико-філософської секції НТШ було обговорювано й “визнано гідними друку” [8, 4-7]⁵ праці, які увійшли до наукового збірника: статті В. Гнатюка “Народня пожива на Бойківщині” [6, 576-594], “Зносини українців із сербами” [6, 373-408], М. Лозинського “Маркс-Енгельс-Лібкнехт про відбудоване Польщі” [6, 483-499] й І. Кревецького “Цуцилівська тривога в 1848 р.” (опубліковано з підзаголовком “Причинки до історії останніх днів панщини в Галичині”) [6, 446-482]. А передмову членів комітету, яка відкриває “Науковий збірник”, датовано 1 лютим 1906 р.

Припускаємо, що первісно укладачі збірника, запрошуючи до участі майбутніх авторів, передбачали можливість подати у книжці також і розділ спогадів, однак згодом цей задум змінився, і зміст видання склали лише наукові статті. Але навіть якби такий розділ і був, навряд чи спогад Г. Коваленка-Коломацького був би опублікований. Попри всю шанобливість, дещо навіть надмірну, принагідно-“ювілейну” (хочеться вірити, проте, що цілком щирю), автор простодушно подає кілька штрихів до характеристики М. Грушевського, які могли б декому видатися смішними чи недостатньо маєстатичними. Маю на увазі те, як Г. Коваленко-Коломацький описав манеру говорити: “жвава мова” і рясно вживані специфічно галицькі вислови зробили імпрізовану лекцію професора не досить зрозумілою для мешканця підросійської України. Попри те, герої цього сюжету чудово порозумілися; не варто й нам зосереджувати увагу на цих іронічних деталях, а навпаки – поцінувати спогади як невеличкий зріз реального, неприкрашеного життя з далекого минулого.

¹ Членами комітету також були Денис Коренець, Іван Кревецький, Стефан Томашівський.

² До збірника потрапили статті лише двох названих авторів: І. Крип’якевича “Русини властители у Львові в першій пол. XVI в.” [6, 219-236]; Д. Коренця “Повстанє Мартина Пушкаря” [6, 257-287].

³ У книжці “Володимир Гнатюк: Документи і матеріали...” помилково зазначено, ніби І. Франко на той час перебував у Криворівні [1, 145]. Але з його листів до інших адресатів відомо, що у 20-х числах серпня він поїхав зі Львова у Кути, потім збирався у Довгополе, але зрештою 31 серпня виїхав до Берегомету (нині це селище міського типу Вижницького району Чернівецької області), де тиждень гостював у Е. Бурачинського [7, 271-274].

⁴ Згадана праця – це стаття І. Франка “Наливайко в мідянім биці. Причинок до історії легенди”, друківана у збірнику на пошану М. Грушевського на С. 76-90.

⁵ У протоколах засідання не зазначається, де саме автори планували друкувати ці статті.

“Дяка робітникам щирим!”
(Уривок зі споминів)

Моя перша стріча з шановним професором належить до тих часів, коли я пробував на Кавказі, а саме до 1898 року¹.

То були перші часи мого національного неофітства, національної самосвідомости, збудженої бучним ювілейним святом письменника Д. Мордовця, що відбувалось у Петербурсі в 1897 році².

Я пам'ятаю добре, яке сильне вражіння зробило на мене те число “Зорі”, в якому Д. Білило зробив опис³ того ювілейного свята⁴... Я пригадую, як навертались мені на очі сльози, коли я читав тоді там деякі привітання⁵. Те почуття було таке нове для мене, коштовне...

Але оскільки я пригадую, те національне почуття було у мене тоді досить поверховне, і коли я почуваю себе тепер ґрунтовно національно свідомим – в тому винен почасті шановний професор Грушевський.

Мені зараз пригадується моя перша стріча з ним на хуторі його батька на Кавказі⁶. Ідучи на той хутір, я, мушу признатися, не міг уявити собі такої простоти, такого щирого поведіння з боку професора, особу якого моя уява взагалі малювала – сьмішно мені зараз з сеї думки! – недосяжною, гордою... Хоч здається такі думки повинні б були усуватись відносно до професора Грушевського, бо за кілька місяців перед тим я одібрав од його зі Львова докладного листа⁷ у відповідь на мій запит про Галицьке суспільне життя. В тому листі він писав мені, що коли хочу довідатись докладніш про Галицькі справи – можу надійти влітку на хутір його батька, де він має літувати.

І я охоче скористувався сими запросинами.

Стрів мене професор Грушевський сердечно. Я зараз уявляю собі те місце у садку на хуторі, де ми сиділи на дошці від зламаної лави.

Час був надвечірній.

¹ Авторська помилка: їхня перша зустріч відбулася в 1897 р. 29 (17 за ст. ст.) липня 1897 р. (це був четвер) М. Грушевський повідомляв Г. Коваленка: “Я приїхав тому кілька день і живу на хуторі свого батька, дві версти коло Владикавказа, низше по Тереку, наспроти Литейного заводу, дача С. Грушевського” // ІР НБУВ. – Ф. 134. – № 28. Ймовірно, у якийсь з трьох наступних вихідних (неділя була 20 і 27 липня та 3 серпня за ст. ст.) вони зустрілися, а у листі від 4 серпня ст. ст. (понеділок) того ж року Г. Коваленко просив про ще одну зустріч: “... дайте мині звістку, чи дома Ви будете в сю неділю, і чи матимете Ви в сей день зайвий час, то я прибуду, щоб прослухати од Вас ще одну лекцію, за що буду дуже вдячний Вам” (ЦДАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 536. – С. 4). М. Грушевський 20(8) серпня (п'ятниця) відписав: “Приходьте, прошу, я буду в неділю попоудні вдома” // ІР НБУВ. – Ф. 134. – № 29. На початку 1900 р. Г. Коваленко назавсім виїхав з Владикавказу до Херсона.

² Деться про урочистості з нагоди сорокалітньої письменницької діяльності Данила Лукича Мордовця, які відбулися у Петербурзі 20 грудня 1896 р. й перетворилися на маніфестацію української національної ідеї.

³ Детальний опис ювілейного святкування “Українське свято у Петербурзі. Сороклітній ювілей українського письменника” авторства К. Білиловського (1859–1938; псевд. Цезар Білило) друкувала “Зоря”. – 1897. – Ч. 2. – С. 22–31. На відміну від захопленого сприйняття Г. Коваленком-Коломацьким О. Кониський, наприклад, обурювався бурлескним, часом аж блазеським тоном цієї статті, назвавши її “стидовищним справозданням”, а її автора – “людиною без почуття національно-культурного достоїнства” (Лист О. Кониського до М. Грушевського від 21 лютого 1897 р.) [4, 150].

⁴ На жаль, се число “Зорі” забрали у мене російські посіпаки-жандари під час трусу вже тут, на Україні. (Прим. автора. – Г. Б.).

⁵ У “Зорі” було оприлюднено тексти привітань Д. Мордовцю від петербурзьких, київських, чернігівських, одеських земляків, від української молоді, від Дмитра Яворницького, від Наукового товариства імені Шевченка, львівської “Просвіти”, товариства “Руська бесіда”, від співробітників “Зорі” Костя Паньківського, Василя Лукича, Миколи Вороного, телеграма від Федора Корша, а також виступи В.І. Семевського, В.В. Лесевича, В.Д. Спасовича.

⁶ Сергій Федорович Грушевський (1830–1901), батько знаменитого історика, довгий час працював на Кавказі: служив учителем Кутаїської класичної гімназії (1869–1870); інспектором (1870–1876) і директором (1876–1878) народних училищ Ставропольської губернії; директором народних училищ Терської області (1878–1901). У останній, найтриваліший, період сім'я проживала у Владикавказі, де окрім міського помешкання мала садибу за містом. Саме її з часом стали називати “хутором Грушівкою”.

⁷ Деться про перший лист від 6 травня (24 квітня) 1897 р. // ІР НБУВ. – Ф. 134. – Од. зб. 27.

Ми сиділи проти заходу, і сонце, збираючись на спочивок, кидало кризь віти дерев на нас і на мого рудого собаку, що не знаходив собі місця від спеки, своє досить ще пекуче проміння.

Шановний професор, не гаючи даремно часу, почав оповідати мені усю історію галицького відродження до останніх часів. Усе те було для мене таким новим, захоплюючим, не подібним до нашого російського життя.

– А як же, рухаємось потроху, рухаємось! – казав професор, коли я висловлював свій подив.

На жаль характер жвавої мови шановного професора не дав мені докладно скористуватись його цікавою лекцією. Крім того властиві галичанам вислови й окремі вирази, які встиг увластивити професор Грушевський, трохи утруджали мені розуміння його мови.

– Як же ви тут живете? – спитав мене професор, скінчивши свою лекцію. – Чи немає тут товариства вам українського?

– Немає, – кажу, – нікого! Отсе як бачите, – кажу, – ходжу в українській одежі (я був у чумарці¹), щоб хоч трохи нагадувала мені рідну сторону.

Шановний професор засміявся.

– А як же, а як же! Подаєте значить звістку землякам: сюди, сюди, мовляв, до мене!

Смерклось уже, як покинув я хутір Грушівку. Та година-друга мого першого перебування в йому здається ніколи не вийде мені з пам'яті.

Дальші щорічні навідування мої до Грушівки були майже виключно в справі літературній. За порадою професора я взявся до перекладів з російської мови і за його ж таки порадою та вказівками переклав з Потапенка: “Шестеро”, “Проклята слава”, “Октава” і з Короленка “Маруся”, надруковані в “Л.–Н. Вістнику”².

Пригадую також, як одного разу оповів я шановному професорові про перебування у тому місті, де я жив [у] одного Галичанина, що стояв на уряді судовим слідчим, Гетманчука, і про мою стрічу з ним, та що він мені радив читати “червонорусских” письменників³, кажучи, що “никакой украинской литературы нет”, а в Галичині єсть “польская интрига⁴, в руку которой играют не только тамошние украинофилы, но и здешние, русские”, що сей добродій давав мені читати отих “червонорусских” та “Галичанина” і “Русское слово”⁵, які своєю мовою⁶ викликали у мене огиду.

¹ Чумарка – старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду.

² Переклади названих оповідань публікувалися у ЛНВ: Г. Потапенка “Шестеро” – 1900, т. 9, С. 294-343; “Октава” – 1900, т. 10, С. 72-86; “Проклята слава” – 1900, т. 10, С. 99-120; В. Короленка “Маруся” – 1901, т. 13, С. 197-230, 324-351. Окрім цього, Г. Коваленко переклав також нарис Г. Потапенка “Тайна” (ЛНВ, 1900, т. 10, С. 86-98). У листуванні з М. Грушевським 1898–1899 рр. питання перекладацької майстерності обговорювалися дуже жваво. Г. Коваленко на той час уже мав власний досвід: його переклад російською мовою оповідання М. Коцюбинського “Посол від чорного царя” двічі публікувався у пресі (див. про це детальніше: [3, 135-138]). Також Г. Коваленко переклав російською оповідання М. Грушевського “Ясновельможний сват” (друковане у Владикавказькій газеті “Казбек”. – 1898. – № 383).

³ “Червона Русь” – вживана у писемних джерелах XVI–XVIII ст. історична назва частини Русі, розташована на заході сучасної Україна і сході Польщі. Об'єднувала Руське воєводство (Галичину) і Белское (Белзьке) воєводство. Пізніше цей термін набував тенденційного значення. Тут “червонорусских” вжито як синонім “москвофільських”, тобто, письменників, які обстоювала національно-культурну, а пізніше – державно-політичну єдність з Російською імперією.

⁴ Вважається, що вираз “польская интрига” вперше вжив М.Н. Катков (1818–1887; російський консервативний публіцист, літературний критик) у передовій статті “Московских ведомостей” від 15 червня 1863 р. В умовах активної боротьби поляків за відновлення державності у Російській імперії насаджувався образ ворога – підступного і хитрого шляхтича. При цьому офіційні кола вбачали “польську інтригу” в найнесподіваніших ситуаціях, що й дало привід тверезомислячим громадянам іронізувати над цим виразом.

⁵ “Галичанин” – щоденна газета русофільської орієнтації, видавалася у Львові в 1893–1913 рр. Редактором у 1893–1909 рр. був О. Марков. “Русское слово” – популярний тижневик галицьких москвофілів, виходив у Львові у 1890–1914 рр. Редактор – І. Пелех.

⁶ Йдеться про т. зв. “язичіє” – штучно виворену книжну мову, основою якої була церковнослов'янська мова в суміші з російською, але з домішкою українців та полонізмів і з українською вимовою. В язичії застосовувалися кирилиця та історико-етимологічний правопис. Вживалося наприкінці XIX – на початку XX століть москвофілами, які гадали в такий спосіб досягти т. зв. мовної єдності з Росією.

Вислухавши се, професор Грушевський промовив:
– Знаємо ми сих людців! Шкода, що Росія усіх їх не забере од нас до себе! На жаль їх здається уже не беруть сюди на уряди...¹

Будучи покликаним зараз з резерву до війська і перебуваючи в цілком невідповідному становищі щодо умової літературної і взагалі письменницької роботи, живучи в казармі, – складаю отсі, може не зовсім доладні уривки зі споминів про мою стрічу з шановним професором Грушевським – гордощами нашої нації – на щире подяку йому не тільки як нашому ученому, а і як гарному чоловікові-горожанину, що спричинився в значній мірі до розширення мого власного світогляду та національного самопізнання.

Г. Коваленко-Коломацький (Гр. Сьогобочній)

19 18/1 05 Одесса. Военна мукомольня

Прошу вибачення у шановної редакції збірника, що не міг завчасу надіслати такої дрібниці. Вина тому – нещастя, що спіткало мене, кинувши в казарму.

З ушанованням Г. Ков[аленко]

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гнатюк В.* Документи і матеріали (1871–1989) / Упоряд. Я. Дашкевич, О. Купчинський та ін.; відповід. ред. О. Купчинський. – Львів, 1998.
2. *Грушевський М.* Автобіографія, 1906 р. // *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського.* – К.: Веселка, 1992.
3. *Дудко В.* “Ваш щирий М. Коцюбинський”: (Ще один автограф письменника) // *Київ.* – 1990. – № 1. – С. 135–138.
4. *Листування Михайла Грушевського* / Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К., Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто, 2006. – Т. 3.
5. *Миллер А.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000.
6. *Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904).* – Видання Комітету. – Львів, 1906.
7. *Франко І.* Збір. тв.: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 50.
8. *Хроніка НТШ.* – 1906. – Ч. 26. – Вип. II.

Отримано 20 травня 2014 р.

м. Київ

¹ На цей час дослідникам невідомі офіційні документи на кшталт узагальнених розпоряджень російської влади про працевлаштування галицьких русофілів. Проте на практиці не раз зафіксовано факти такого сприяння. “На деле Петербург рассматривал Галицию не столько как сферу, где нужно последовательно укреплять свое влияние, сколько как источник рекрутации кадров для империи. <...> Только в Холмскую область переселились, главным образом в 1866–1870 гг., 136 галицийских духовных лиц, из них 42 семинариста. Остро ощущавшаяся в ходе реформ Д. Толстого нехватка преподавателей древних языков также в значительной мере восполнялась за счет галичан. <...> С 1882 г., в условиях нарастающей напряженности в отношениях между Россией и Австро-Венгрией, галицийские русофилы подвергались жестким репрессиям польской администрации и Вены” [5, 202–203].